

Ankara Üniversitesi

DİL VE TARİH. COĞRAFYA

Fakültesi Dergisi

Cilt XXVII - Sayı : 1 - 2

*

Ocak - Haziran 1969

ESPRİ HAKKINDA

Doç. Dr. Cemil GÖKER

Fransızcadaki "esprit" kelimesinden dilimize geçmiş olan bu kelime, latincedeki "spiritus" kelimesinden gelmekte ve başlıca, ruh, zekâ anlamlarını taşıdığı gibi, ince, hünerli, parlak düşünce anlamına da gelmektedir. Espriyi işte bu son anlamda ele alarak, özelliklerini belirtmeye çalışacağız.

Düşüncelerimize, "Nükte hakkında" değil de, "Espri hakkında" başlığını verişimiz, bu ince, zarif, tanımlanması güç kavramı, kendisiyle az çok benzer tarafları bulunan diğer bazı kavramlardan, hiç değilse kelime olarak, daha belirli bir şekilde ayırt edebilmek içindir. Meselâ, "esprit" kelimesinin karşılığı olarak dilimizde, yukarıda sözünü ettiğimiz "nükte" kelimesi mevcuttur. "Ironie" kelimesinin karşılığı ise "istihzadır. Halbuki, nükte de pek âlâ istihza mevcuttur, istihzada da nükte olabileceği gibi. Kaldı ki, "esprit" de "ironie" ya da "satire" mevcut değildir, bunlar farklı kavramlardır. Bu bakımdan, dilimize girmiş olan "espri" kelimesi, ihtiva ettiği anlamı daha net bir şekilde aksettirmektedir denebilir. Bu anlam nedir?

Bir gün A. Maurois bir ingiliz hanımla konuşken, espri ve "humour"u tanımlamakla uğraştığını, bunun güç bir iş olduğunu söyler. Hanım: "Bundan kolay ne var?" der, ben birisine "Ben kalın kafalının biriyim" dersem, bu "humour" olur. Şayet, "Siz kalın kafalının birisiniz" dersem, espri olur.¹

Bu tanımlama, kısa da olsa, esprinin tok sözlü bir ifade şekli olduğunu teslim etmektedir. "Doğruyu söyleyen dokuz köyden kovulur" sözünün aksine espri, insanlara kendisini sevdirmiş olmalı ki, nedense aranır.

1. Les Annales, no: 89, s. 6.

DTCF Kütüphanesi
Sürelî Yayınları

İfadedeki hacim bakımından espri "ironie" ile bir benzerlik arzietmekte ise de, şekil bakımından ondan farklıdır. Gerçi "ironie" de, espri gibi, kısadır, her şeyi sayıp dökmez, söylemek istediğinin bir kısmını muhatabının anlayış ve sezgisine bırakır, fakat, "ironie" asıl anlatmak istediğinin aksini söylemek suretiyle usul bakımından ayrılır. Bir misal üzerinde düşünelim:

Zadig'in yaralı olan bir gözü kendisini endişelendirince, Memphis'e doktor aramaya gidilir; doktor gelir. Voltaire devam eder: "*Büyük doktor Hermes kalabalık mahiyetiyle geldi. Hastaya baktı ve hastanın gözünü kaybedeceğini söyledi; eğer sağ göz olsaydı, dedi, iyileştirdim; fakat sol gözün yaraları iyi olmaz.*"²

Burada, Voltaire'in bahis konusu doktor için kullanmış olduğu "büyük" sıfatıyla, doktorun hastalık hakkındaki anlamsız izahı arasındaki tutarsızlık, gülmeyi, dolayısıyla "ironie" yi meydana getirmektedir. Espriye gelince: birkaç misal verelim.

Alexandre Dumas ile isim benzerliği olan *Adolphe Dumas* isimli bir yazar var. Bir gün, *Alexandre Dumas* bir tiyatroya gider, bir locaya girer, dostlarını selâmlarken orada *Adolphe Dumas*'ya rastlar. Beriki, teklifsiz bir ifadeyle "Müsaadenizle, der, benim de oldukça iyi bir şöretim var, hem pek âlâ iki *Dumas* olabilir, iki *Corneille* olduğu gibi."³

A. *Dumas* gülümser, cevap vermeden arkadaşlarıyla görüşür. Locadan ayrılırken A. *Dumas*'nın omuzuna dokunur ve keyifli, keyifli "Hoşça kal *Thomas*."⁴ der.

Bir gün, yolu üzerinde silâhlı bir köy hekimine rastlayan Fransız yazarı *Chamfort* seslenir: "Anlaşılan, hastalarınızı kaçırmaktan korkuyorsunuz."⁵

Topallayarak yürüyen *Talleyrand*'a bir gün bir hanım sorar: - Nasılsınız?

Şaşı bakan hanıma, *Talleyrand* cevap verir:

— Gördüğünüz gibi, *Madame*!⁶

Bernard Shaw'a sorarlar:

— Cuma günü evlenmek uğursuzluk getirir mi? Cevap verir:

— Cuma gününün bir istisna teşkil etmesini neden istiyorsunuz?⁷

2. Voltaire, *Zadig*, Le Borgne isimli bölüm.

3. Meşhur yazar *Pierre Corneille*'m, *Thomas Corneille* isimli, kendisi kadar şöhretli olmayan bir yazar kardeşi vardı.

4. A. Maurois, *Annales*, no: 89, s. 6.

5. Sacha Guitry, *L'Esprit*, s. 36.

6. Aynı yazar, aynı eser, s. 40.

7. A. Maurois, *Les Annales*, no: 89, s. 6.

Birinci misalde, isim benzerliği olan şahısla, aralarında şöhret bakımından bir fark yokmuş gibi gösterilmesinden alınan A. Dumas, bu şahsı gerçek yerine koymak lüzumunu hissetmiş, bunu bir zekâ oyunuyla ve iki, üç kelimeyle yapmıştır. İkinci misalde, bir köy hekiminin hastalarının az olacağını ima eden Chamfort, hekimi silâhlı görünce, bundan yararlanarak kanaatini bir kaç kelimeyle ifade etmiştir. Üçüncü misalde, topallayan Taleyrand, iyi niyetle bile olsa, kendisinin hatırını soran hanıma, meseleyi ondaki görme bozukluğuna götürerek dokunaklı bir şekilde cevap vermiştir. Son misalde Bernard Shaw, şekil bakımından espriyi "evlilik " üzerine kurmuş ve "evlenmek" fiilinin sadece cuma günleri değil, her gün uğursuzluk getirebileceğini söylemiştir.

Görüldüğü gibi, bütün bu misallerde müşterek bir nokta mevcuttur, o da, *esprinin bir akıl ameliyesi olduğudur*. Yani espri, bir fikri savunmak ya da çürütmek için aklın, gene kendi buluşu olan kelimelerden yararlanarak kullandığı bir usuldür. Esprinin bu özelliğini R. Escarpit, "Espri tamamen aklîdir"⁸ cümlesiyle ifade etmektedir. Bu hususta şu kanaatlar mevcuttur:

"Öyle görünüyor ki, espri bize sadece bir fikir arzetmektedir"⁹, "Espri bir fikirden ibarettir"¹⁰, "Espri, aslında zekânın muayyen bir oluş ve davranış şeklidir"¹¹,

"Bir cümlelerin esprili olması için, normal durumda biribirinden çok uzakta bulunan ve alelade zamanda hiç mukayese edilemeyecek olan iki fikir, iki obje arasında yeni bir mukayesenin varlığı gerekir."¹², "Espri zekânın bir buluşudur, bu buluşun özünü teşkil eden fikirler ve kelimeler gibi."¹³.

Espride dikkati çeken bir husus, *esprinin iğneleyici, dokunaklı, alaycı oluşudur*. Birinci misalde A. Dumas, Adolphe Dumas'ya bu üslûpta bir cevap vermiştir, İkinci misalde bir köy hekiminin meslek hayatı, üçüncü misalde bir hanımın görme noksanlığı, nihayet, dördüncü misalde de evlilik hayatı, kötümser bir şekilde ve aynı üslûpla belirtilmektedir. James Sully bu durumu, "Espri, en önemsiz hallerde bile, bir çeşit dokunaklı mantık dizisini tercih eder gibidir" sözleriyle ifade ediyor.¹⁴ Philbert'e göre "Espri her zaman yumuşak ve nazik değil, çoğu zaman iğneleyici, dokunaklıdır."¹⁵ "Psikologlar ve tenkitçiler, esprinin saldırgan, dokunaklı özelliği, gururlu davranışı üzerinde bilhassa ısrar etmektedirler."¹⁶ R. Lalou'ya göre, "Espri insan

8. L'Humour, s. 39.

9. Philbert, Le Rire, s. 122- Aynı yazar, aynı eser, s. 7.

10. Philbert, De l'Esprit, du comique, s. 48.

11. J. Sully, Essai sur le Rire, s. 356.

12. R.Lacroix, Culture humaine, s. 110.

13. E. Aubouin, Les genres du Risible, s. 74.

14. Essai sur le Rire, s. 356.

15. LeRire, s. 361.

16. E. Aubouin, Les genres du Risible, s. 93.

oklarını, dinleyiciye isabet ettirmek için biler".¹⁷ A. Maurois da esprinin bu özelliğini izah ederken, R. Lalou gibi, bir okçuyu düşünür ve "Espri adamı bir okçudur, hasmının karşısına geçip onu, kelimelerden ibaret olan ok yağmuruna tutar" der.¹⁸

Tabii bu alaycı ifade sebebiyle, espri, çoğu zaman, *gülme ile sona erer*. Ama bu gülüş, espriye muhatap olan şahısta değil, espriyi okuyan ya da dinleyen üçüncü şahısta meydana gelir. Ele alınan misallerde de görüleceği gibi, durumları tenkit edilen, hatta gururları ile oynanan ne Adolphe Dumas'dan, ne köy hekiminden, ne de Talleyrand'la konuşan hanımdan böyle bir gülme beklenemez. Gülen, kendisinde gülme arzusu uyanan, okuyucu, dinleyicidir. Bu hususta: "Espri yapan insan başarıyla güldürmek iddiasındadır."¹⁹ "Espri güldürmekten ibaret değildir, bundan daha üstün bir şeydir. Ama onun en değişmez çabalarından birini, pek tabii olarak, düşünceye neşe katmak, gülmeye veya gülümsemeye sebep olmak teşkil eder. Onun için, esprili olan şey ile gülünç olan şey arasında mutlak surette bir yakınlık vardır."²⁰ "Espri , en azından, bizi güldürür."²¹, "Espri ve "humour" her ikisi de aynı gayeyi güder; bu gaye güldürücü olmaktır."²² gibi düşünceler ileri sürülmüştür.

Sözü edilen bu safhalardan geçmek için, zekânın ne şekilde bir yol takip ettiğini, okuyucunun veya dinleyicinin bu yol karşısındaki durumunun ne olduğunu açıklamakta fayda vardır.

Gene, vermiş olduğumuz misallerde görüldüğü gibi, *espri, dönüp dolaşıp aynı şeyleri söylememekte, kendisini tekrar etmemekte, davasının bütün delillerini sayıp dökmektedir*. Espri vecizdir. Meselâ birinci misalde Alexandre Dumas, her ne kadar, hareketinden dolayı muhatabına içerlemişse de, aşırı bir gurur çıkışıyla gülünç düşmüş olmamak için, ona: "Sizin şöhretiniz nerede! benimki nerede! Nasıl olur da kendinizi benimle bir tutarsınız!" demeyip, sadece, aynı işi görecektir olan bir iki kelime kullanmaktadır. Öyle ki, arada söylenmeyen o sözler, sonraki sözlerde aslında mevcut olmaktadır. Keza, silâhlı köy hekimini gören Chamfort, ona: "Siz mesleğinizde şöylesiniz, böylesiniz diye nezaketsiz bir davranışta bulunmaktansa, gizlediği bu fikri, hekimin silâhından faydalanarak, bir avlanma şeklinde ifade etmektedir. Bernard Shaw ise, evlilik hakkındaki görüşünü, ispatlama yoluyla değil de, şekil itibarıyla, "bir gün" ve "evlenmek fiiliyle" ustaca dile getirmektedir. Talleyrand'la ilgili misalde de aynı muhakeme tarzı geçerli olmaktadır.

17. Reflexions sur l'humour, s. 9.

18. Les Annales, no: 89, s. 11.

19. Philbert, Le Rire, s. 122.

20. H. Marion, Larousse encyclopedique, cilt, 16, s. 372

21. H. Bergson, Le Rire, s. 106.

22. A. Maurois, Les Annales, no: 89, s. 10.

Bu bakımdan denebilir ki, *tümevarım muhakeme şekli esprinin iltifat ettiği bir yol değildir*".²³ Ironie"yi tanımlarken, V. Jankelevitch "Ironie" bilir ki her şeyi söylemeye lüzum yoktur. O bir konuyu enine boyuna izah etmekten çekinmiştir." demektedir.²⁴ Bu ifade espri için de geçerlidir. Çünkü, espri tekrara düştüğü an, ispat yoluna gittiği an, anî tesir gücünü, ifade tazeliğini kaybedecektir.

Esprî bir özelliğini de, zekâ için kullanılan "zekâ fıskırıyor", "zekâsı parılıyor" gibi deyimlerden almakta ve esprî bu tür zekâların harcı olmaktadır. Böylece, espride, bir tür, *kendiliğinden meydana gelme, canlılık, hazır cevaplık mevcuttur*. R. Lacroix'ya göre, esprideki "mukayese, beklenmedik karşılaştırma bir anda olmalı, şimşek gibi anî olmalıdır. Geciktiği an gülme kalmaz".²⁵ Philbert'e göre, "zekânın meziyeti olan esprî, çabuk, hafif, kolay, muhayyileyi ve zevki okşayıcı bir şeyle kendini belli eder".²⁶ Aynı kanaatte birleşen başka yazarlar da mevcuttur. "Esprî canlılık, kendiliğinden meydana gelme ister. Düşüncenin, tereddütün düşmanıdır".²⁷ "Esprî az kelimelerle formüle edilen canlı bir felsefî reflektir".²⁸ Esprinin sözünü ettiğimiz bu niteliklerini, ince bir buluşla A. Maurois şöyle dile getiriyor: "Esprî yapan insanı ben, kolayca, bir sirk tepesinde trapezden trapeze uçan, pullu dar elbiseli akrobatlarla mukayese edebilirim. Onlar bizi biraz korkuturlar. Her an, bu trapezi tutamaz da düşerlerse diye korkarız. Ama daima, son anda, zarif bir hareketle tekrar tutunurlar ve bizi yatıştırırlar. Esprî yapan insan da, bizi aynı şekilde biraz korkutur. Bizde, okları tehlikeliymiş, birini ağır şekilde yaralayacakmış izlenimini uyandırır. Ama daima, son anda, ustaca bir kelime oyunu, zarif bir imajla trapezini tekrar tutar".²⁹

Burada, iyi ama, esprî yapan insan bu şekilde hareket eder, oklarıyla türlü hedefler seçerken, acaba bunları seyreden dinleyici ya da okuyucu bu hareketlere ne şekilde katılır? diye bir soru akla gelebilir. Esprî her şeyi sayıp dökmez, vecizdir demiştik. *Esprinin asıl söylemek istediği şey, espriyi yapanla espriyi dinleyen arasında meydana gelen bir anlayış birliği sayesinde ortaya çıkar*. Bu şahıslar arasındaki sözü edilen anlayış birliği ne kadar yakın olursa esprinin tesir gücü o kadar fazla olur, derinliği o oranda artar. Herhangi bir esprinin dinleyici tarafından yeteri kadar tasvip görmeyişi, "esprî soğuk kaçtı" gibi deyimleri meydana getirmektedir. R.Lacroix'ya göre, "gerçek esprî her şeyi söylememelidir: dinleyiciyi zeki farz etmeli ve ona, gülme kıvılcımını meydana getiren o mükemmel kıyaslamayı bulma imkânını vermelidir."³⁰

23. Bu hususta bakınız, Philbert, De l' Esprit, Du Comique, s. 51, 201.- R. Lacroix, Culture humaine, s. 111.- H. Marion, Larousse encyclopedique, c. 16 s. 372.

24. L'Ironie, s. 89.

25. Culture humaine, s. 110.

26. De l'Esprit, Du Comique, Du Rire, s. 22.

27. Elie Aubouin, Les Genres du Risible, s. 52.

28. Sacha Guitry, L'esprit, s. 30.

29. Les Annales, no: 89, s. 11.

30. Culture humaine. s. 110.

Esprî çoğu zaman değişik türler arzedelebilmekte ve bir şekil meselesi olabilmektedir. *Bazen, otomatik olarak yapılan bir muhakeme şekli esprinin esasını teşkil etmektedir.* Bunu bir misalle görelim:

Evlenmek için görmeye gittiği kız kendisine takdim edilince hayal sukutuna uğrayan bir damat aday, evlendirmek için araya giren şahsı bir kenara çekip, kulağına dert yanar: "Beni buraya niçin getirdiniz? der. Kız çirkin, yaşlı, şaşsı bakıyor, dişleri berbat, gözleri çapaklı. ." Beriki onun sözünü kesip, "Yüksek sesle konuşabilirsin, der, üstelik sağır da."³¹

Bu misalde görüldüğü gibi, aracı şahıs, kızın kusurlarının bu kadar çok olduğunu görünce, bunlara bir tane de kendi ilâve etmekten başka bir şey yapamaz.

Esprî bazen bir ima olabilir.

Bir baron hanımına doğum yaptıracak olan bir doktor, vaktin henüz erken olduğunu bildirerek, barona, yandaki odada kâğıt oyunu teklifeder. Az zaman sonra hanımın, Fransızca olarak haykırışı beylerin kulağında çınlar: "Ah ! aman Allah'ım, çok acı çekiyorum!" Kocası hemen atılır, doktor istifini bozmaz: "Önemli değil, der, oyuna devam edelim." Biraz sonra, bu defa almanca bir inilti: "Allah'ım, Allahım, çok acı çekiyorum!" - "İçeriye girer misiniz profesör" der, baron. - "Henüz vakti gelmedi" cevabı alır. Nihayet yandaki odadan kesik kesik bir ses duyulmaya başlar "Ayy, Ayy, Vayy!" o zaman doktor kâğıtlarını atar, "tamam!" der.³²

Buradaki esprî, sosyete mensup bir hanımın peşpeşe sıraladığı şikâyetlere dayanmaktadır. Doktor, mesleğinin kazandırdığı tecrübeyle, çekilen acının - alınan terbiyenin bir takım engellerine rağmen en tabii hali, en tabii dili, er geç meydana çıkaracağını düşünerek sonuna kadar bekler ve bu davranışında yanılmaz.

Esprî bazen bir kelimenin yerine başka bir kelime koymak suretiyle elde edilmektedir.

Sadece çifti çubuğu olan bir şahsı ziraat vekili yaparlar. Herkes kendisine, bu mevkie gelen vekiller içinde en az lâıyk olanı gözüyle bakmaktadır. Tekrar arazisinin başına gitmek üzere bu görevden ayrıldığı zaman, M.N ... kendisi hakkında: "Cincinnati gibi, *sapanının önündeki* yerini tekrar aldı" der.³³

Bilindiği gibi, konsüllüğe, diktatörlüğe kadar yükselmiş olan Romalı Cincinnati, sonunda sapanının başına dönmüştü, ama, yukarıda söylendiği gibi sapanının önüne değil. Zira, sapanın önünde yer alan canlı malûmdur.

31. Freud, Le Mot d'Esprit et ses rapports avec l'Inconscient, s. 72.

32. Aynı yazar, aynı eser, s. 91.

33. Aynı yazar, aynı eser, s. 31.

Başka bir tür espri, aynı kelimeyi iki değişik şekilde, bir defasında tam olarak, bir defasında da hecelerine ayırarak kullanmak suretiyle elde edilmektedir.

Saraydaki bir baloda *Napoleon Bonaparte* ile bir italyan hanımı arasında şöyle bir konuşma geçer:

Napolyon, italyanlardan bahsederken, "Tutti gli Italiani danzano si male" (a) kelimelerini kullanır. Hanım cevap verir: "Non tutti, ma buona parte." (b)³⁴

* * *

Söze başlarken "nedense espri sevilir ve aranır" demiştik. Bu nedeni, esprinin sözünü ettiğimiz özelliklerinde aramak belki de en doğru yol olacaktır. "Espri bir fikri savunmaya ya da çürütmeye yarayan bir sanattır" demek, espride bazı yeteneklerin var olduğunu kabul etmek demektir. Öyle ya, insan bir şey üzerinde hüküm verirken o şeyin yanlış ya da doğru olduğuna dair kati bir bilgi sahibi olmalıdır. Bu güven hissi, espride, kendiliğinden, tereddüde mahal kalmadan, en kısa zamanda tezahür etmektedir. Buna ek olarak denebilir ki, espride, doğruyu ve kati olanı aramak suretiyle bir çeşit, yeniye yönelme, mevcut olanla yetinmeme niteliği mevcuttur. Çünkü tenkit daima yeni ufuklar açacak, gerçek gerçeği kovalayacak, insanoğlu bu değişimden nasibini alacaktır. Espriyle, en azından gayede birleşen "humour" için R. Escarpit, "Humour demek, cemiyet hayatının ve kısaca hayatın, aşırı bir analıkla, etrafımızda bir muhafaza ve bir örtü şeklinde billûrlaştırdığı otomatizmler çemberini kırmak iradesi demektir. Humour anlayışı olmayan insan, ipek kozası içindeki kurtçuğun hayatını yaşar. Kısa ömürlü bir gelecekte emindir, yarı bilinçlidir, hiç değişmeyecektir: Humour kozayı hayata, ilerlemeye, var olmak tehlikesine doğru açar" diyor.³⁵ Espride mevcut olan tenkit anlayışıyla ilgili olarak denebilir ki, esprinin, ferdi, içinde yaşadığı ortama intibak ettirmek gibi sosyal bir fonksiyonu da mevcuttur.

Diğer bir husus ta, esprinin, gerek şekil gerek öz olarak, söylemek istediği şeyi riyaadan uzak bir şekilde söylemesidir. Dokunaklı söyler, belki bazen acı söyler ama, espri içtenlikle söyler, doğruyu söyler. İçtenlik ise, şekli ne olursa olsun, insanî bir meziyettir, er geç sevilir.

Espri gülme ile sona erer demiştik. Gülmenin biyolojik ve psikolojik rolü üzerinde çok şey yazılıp söylendiği bir gerçektir. Biyolojik olarak, insanda nasıl bir rahatlama ve gevşeme uyandırdığı, bu durumun, biyolojik faaliyetler üzerine nasıl olumlu bir tesir yaptığı herkesin malumudur. Psikolojik rolüne gelince: Bazı düşünürlere göre gülme, üstünlük hissinin bir

a. "Bütün İtalyanlar o kadar kötü dans ediyorlar"

b. "Hepsi değil, ama büyük bir kısmı"

34. Freud, Le Mot d'Esprit et ses rapports avec l'Inconscient, s. 36.

35. L'Humour, s. 127.

tezahüründen başka bir şey değildir.³⁶ Üstünlük hissi, zaman zaman fertte kendine güveni arttıran, onu eziklikten kurtaran bir histir.

Bütün bunlardan sonra denebilir ki espri, hayata, var olmaya, sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü, gülme, yeniye, yeni olan şeye yönelme, içinde yaşanan ortama intibak etme veya ettirilme, samimiyet gibi espriyle ilgili hususlar, insanî arzular, duygular ve hareketlerdir. Onun için, espri gücünü hayattan alır ama hayata daha çok anlam, renk ve güç kazandırır.

-MÜRACAAT EDİLEN ESERLER

Aristote.- *La Poetique*. Paris, 1932, Societe d'Editions "Les Belles Lettres", 99 s.

Aubouin (Elie).- *Technique et Psychologie du Comique*. These (Doctorat d'Etat), Marseille, 1948, Ofep, 272 s.

Aubouin (Elie).- *Les Genres du Risible*. Ridicule, Comique, Esprit, Humour. These complementaire (Doctorat d'Etat), Marseille, 1948, Ofep, 127 s.

Bain (Alexandre).- *Les Emotions et la Volonte*. Paris, 1885, F. Alcan, 603 s.

Bergson (Henri).- *Le Rire. Essai sur la Signification du Comique*. Geneve, Editions Albert Skira, tarihsiz, 126 s.

Escarpit (Robert).- *L'Humour*. Paris, Presses Univ. de France, 1960, 127 s.

Freud (Sigmund).- *Le Mot d'Esprit et ses rappots avec l'Inconscient*. Paris, Gallimard, tarihsiz, 283 s.

Guitry (Sacha).- *L'Esprit*. Paris, Le Livre contemporain, 1958, 252 s.

Hobbes (Thomas).- *De la Nature humaine*. Neufchatel, 1787, 103 s.

Jankelevitch (Vladimir).- *L'Ironie*. Paris, F. Alcan, 1936, 149 s.

Lacroix (Dr. Rene).- *Le Rire, L'Humour et l'Ironie*. Revue de Culture humaine, Paris, 1948 Fevrier, s. 108-114.

Lalou (Rene).- *Reflexions sur l'Humour*. Paris, Editions Denoel, 1947, 224 s.

Maurois (Andre).- *Deux differentes formes de Comique*. Esprit et Humour. Paris, Revue mensuelle "Les Annales", Mars 1958, no. 89.

Philbert (Louis).- *Le Rire litteraire, moral et psychologique*. Paris, Libr. Germer-Bailliere, 1883, 497 s.

Philbert (Louis).- *De l'Esprit, Du Comique, Du Rire*. Paris, Impr. Jules Claye, 1876, 261 s.

Sully (James).- *Essai sur le Rire*. Paris, F. Alcan, 1904, II+408 s.

36. Bakınız, Aristote, La Poetique, II. bölüm, s. 31.- Alexandre Bain, Les Emotions et la Volonte, s. 251. - Hobbes, De la Nature humaine, s. 238, 239.